

O'ZBEK TERMINOLOGIYASIDA ESKI TURKIY, ESKI O'ZBEK ADABIY TIL DAVRIDA YARATILGAN ASARLARDAGI TARIXIY TERMINLAR VA LUG'ATLAR

Norbekov Jaxongir
Jumayev Rustam

O'zbekiston-Finlandiya pedagogika instituti talablari
<https://doi.org/10.5281/zenodo.7902669>

ARTICLE INFO

Qabul qilindi: 25- Aprel 2023 yil
Ma'qullandi: 28-Aprel 2023 yil
Nashr qilindi: 06-May 2023 yil

KEY WORDS

eski turkiy til, ilk eski turkiy til, tovush o'zgarishi, inlaut, fonema, leksik fond, rudiment shakl, o'z qatlam, leksikografik manbalar, ismlar, fe'llar, fe'llardan yasalgan ismlar, iste'moldan chiqqan so'zlar, eskirgan so'zlar, istilohi.

ABSTRACT

Ushbu maqola shu haqdakim, o'zbek terminologiyasi haqida yozilgan bir qator nodir asarlarning mazmun-mohiyati yoritilib beriladi. Xususan Mahmud Qoshg'ariy, Ahmad adib Yugnakiyn, Ahmad Yassaviy, Mahmud Zamaxshariylarning yozib qoldirgan asarlari haqida so'z boradi.

Turkiyshunoslikda eski turkiy til tushunchasi ostida X1-X1V asrlarda turkiy til xususiyatlarini aks ettirishga yo'naltirilgan nafaqat turkiy, balki noturkiy tillarda yaratilgan manbalar ham nazarda tutiladi. Eski turkiy til manbalari muayyan til qoidalari, ularda yuz bergan jarayonlar, qolaversa yozilish tarixi nuqtai nazaridan ilk eski turkiy til (X1-XII) va XIII-X1V asrlarda qo'llangan eski turkiy til tarzida tasniflanadi. Ilk eski turkiy til obidalarini sirasiga asosan qoraxoniylar sulolasi hukmronlik qilgan vaqtda yuzaga kelgan Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig", Mahmud Qoshg'ariyning "Devonu lug'otit turk", Ahmad adib Yugnakiyning "Hibat ul-haqoyiq", Ahmad Yassaviyning "Hikmatlari", Mahmud Zamaxshariyning "Muqaddimat ul-adab", muallifi noma'lum "O'g'uznoma" singari asrlar taalluqlidir. Bu asarlar shuningdek dz tilli manbalar deb yuritiladi. Ma'lumki, qadimgi turkiy tilning o'ziga xos jihatlaridan biri yadag' "yayov, piyoda", adag' "oyoq", adgu "ezgu", qadg'u "qayg'u, alam, iztirob" singari leksemalarning inlautida d fonemasi ishlatilgan. X-X1 asrlardan e'tiboran mazkur fonemaning dz shakliga o'tishi qonuniyat tusini ola boshlagan va keltirilgan so'zlar *yadzag', adzag', adzgu, qadzg'u* tarzida qo'llanishda bo'lgan. XIII-X1V asrga kelib *dz* tovushining sekin-asta y tovushi bilan almashilish jarayoni kuzatiladi. Ushbu jarayon taxminan XV asr boshlariga qadar davom etgan. Ya'ni *yadzag', adzag', adzgu, qadzg'u* kabi sof turkiy so'zlar yayag', ayag', ezgu, qayg'u shakllari dam qo'llanavergan. Ba'zi manbalar matnida har uchala shaklli so'zlarning ishlatilganining guvohi bo'lamiz, Masalan: Nosiruddin Rabg'uziyning 1310 yilda Raboto'g'uz beki Nosiruddin To'qbo'g'abek iltimosiga ko'ra yaratilgan "Qisasi Rabg'uziy" asari tilida "quduq" ma'nosini ifodalash uchun nafaqat so'zning asar yaratilgan davrga oid *quduq, quyuq*

shakllari balki qadimgi quduq shakli ham ifodasini topgan. Mazkur ashyoviy material XIV asrda Xorazmda d tovushining dz tovushiga o'tish jarayoni to'la-to'kis yakunlamaganligi, ayni chog'da tilda yetakchilik qilgan dz tovushining y tovushiga o'rini bo'shatib bera boshlaganidan dalolatdir. Ma'lumki, hozirgi o'zbek adabiy tilida yuqorida tahlilga tortilgan leksemanining quduq rudument shakli saqlanib qolgan. Nazariy mashg'ultning birinchi mavzusida ta'kidlanganidek, o'zbek leksikografiyasi o'zoq shakllanish va rivojlanishning uch bosqichini kechirgan.

Qoraxoniylar hukmronligi davrida fotih arablar hamda salkam yuz yil taxt tepasida turgan somoniylar vaqtida qaddi dol holatiga tushib qolgan turkiy tilning qomati ma'lum darajada rostlandi, unda bir qator badiiy, didaktik, diniy, tarixiy asarlar yaratildi. Bizning kunimizga yetib kelgan obidalar matnidan eski turkiy til so'z boyligining o'ta rang-barang, miqdor jihatdan salmoqli, asosan, o'z qatlamdan iborat bo'lganligini ilg'ash qiyinchilik tug'dirmaydi. Ayni chog'da eski turkiy til so'z boyligining rivojlanishda arab, fors-tojik tillarining ham sezilarli ta'siri bo'lganligini inkor etish mumkin emas, albatta. Eski turkiy til leksikasining o'ziga xos jihatlari o'sha davrlarda tuzilgan leksikografik manbalarda ravshan aksini topgan. Boy madaniy merosga ega bo'lgan turkiy xalqlar, jumladan, o'zbek xalqining tarixida Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asari alohida ahamiyatga molik. "Devon" o'z davridagi turkiy qabilalarning so'z boyligi, lug'atini izohlashga, so'zlarning ma'no va ma'no nozikliklarini ochib berishga, turli qabila tillari o'rtasidagi xarakterli fonetik va morfologik farqlarni ko'rsatishga mo'ljallangan. Bu jihatdan lug'at S.Mutallibov ta'kidlaganidek, faqat izohli lug'atgina bo'lib qolmay, XI asr tilining fonetika va grammatikasi hamdir.

"Devon" XI asrda Markaziy Osiyoda istiqomat qilgan turkiy qabilalar, urug'lar, qavmlar va ularning til xususiyatlarini o'rganishda, izlanishlar olib borishda hamda hozirgi turkiy xalqlarning shakllanish va qaror topishini belgilashda muhim siyosiy-ijtimoiy ahamiyatga ega. Mahmud Koshg'ariyning sa'y harakati, ona tiliga bo'lgan cheksiz muhabbati, qolaversa, elga, yurtga bo'lgan fidoyligi natijasi o'laroq dunyo yuzini ko'rgan bu lug'at qadimgi turkiy til, eski turkiy va eski o'zbek adabiy tili obidalarini tushunish va o'rganish yo'lida qimmatli qo'llanma vazifasini o'tadi, o'tamoqda va o'taydi ham.

"Devon" Muqaddima va Lug'at qismidan iborat bo'lib, muqaddimada muallif turk tilining ahamiyati va xususiyatlari, o'z oldiga qo'ygan maqsadi, asarning strukturasi va tartibi, qo'llanilgan yozuv-alifbo, fe'llardan yasalgan ismlar, so'zlarning tuzilishi va o'zgarishi, tilga olinmagan sifatlar, masdarlar xususida, turk tabaqalari va qabilalari borasida qisqacha ma'lumot keltiradi, ularning yashash joylarini doira(xarita)da tasvirlaydi.

Lug'at qismida lug'atnavis o'sha davrda qo'llanishda bo'lgan barcha turkiycha so'zlarni qamrab olishga, izohlashga harakat qilgan, ularni yetarli darajada ilmiy, tarixiy aspektlarda keng va to'liq yoritib bergan. Lug'atchining ta'kidlashicha, tilda iste'modan chiqqan so'zlar lug'atga kiritilmagan, Zero, ishlatishdan qolgan *raqa*, *aquz*, *ziqi*, *ziq* kabi so'z(istorizm)larni izohlashga hojat bo'lmagan. Ayni paytda Mahmud Koshg'ariy eskirgan (arxaizm) so'z namunasini ko'rsatib, ularning adad jihatdan ko'pligini e'tirof etgan. Bu holat "Devon"da izohlangan tilning juda qadimiyligini belgilaydi.

Lug'atdadan o'rin olgan so'zlar ikki, ya'ni ism va fe'llarga taqsimlangan holda izohlangan. Dastlab ismlar, so'ngra fe'llar berilgan. Ismlarda ham, fe'llarda ham oldin hamza (u, o, a) harflari bilan boshlagan so'zlar, keyin maxsus alifbo tartibida b, t ba h.k. harflar bilan

boshlangan leksemalar izohini topgan. “Devonda” oz harfli so‘zlar oldin, ko‘p harfli so‘zlar esa keyin berilgan. Lug‘at muallifi eng kam harfli ism ikki, eng ko‘p harfli ism yetti harfli deb ko‘rsatadi. Mahmud Koshg‘ariy lug‘at materiallarini yig‘ish asnosida nafaqat jonli so‘zlashuv tili materiallari, shuningdek eski turkiy til terminologiyasi tizimiga doir ko‘pdan-ko‘p istilohlarni ham to‘plagan va izohlagan. Chunonchi, su “lashkar, armiya”, oq “o‘q”, im “parol”, alp “qahramon, botir”, sungu “nayza”, urush “jang”, atlig‘ “suvoriylar”, *tutg‘aq* “ayg‘oqchi qism” va h.k., *qag‘an* “xoqon”, *xan* “xon”, *yafg‘u* “oliy lavozim egasi”, tutuq “harbiy gubernator singari ijtimoiy-siyosiy istilohlar shular jumlasidandir va h.k.

Eski turkiy va eski o‘zbek adabiy tili so‘z boyligini o‘zida mujassam etgan leksigrafik manbalar sirasiga avvalgi mavzuda ta‘kidlaganidek arab tilida yaratilgan bir qator risolalarni kiritish o‘zini oqlaydi. Zotan, “Kitob ul-idrok”, “Tarjumon”, “At-tuhfa”, “Kitob –ul-bulg‘ot”, “Al-qavonin” singari filologik risolalar asosan turk tilini o‘rgatish uchun mo‘ljallangan qo‘llanma vazifasini o‘tagan bo‘lsa-da, biroq bu asarlarda turkiy tillarning so‘z boyligi, ularning strukturasi, tematik guruhlariga oid qimmatli ma‘lumotlar aksini topgan.

Ashyoviy materiallarga murojaat qilamiz. Turkiy-qipchoq tili fonetikasi, leksik boyligi, morfologiyasini arab millati vakillariga tanishtirish uchun yuzaga chiqqan “Tarjumon turki va ajami va mo‘g‘ali” risolasi to‘rt qismdan iborat bo‘lib, birinchi qismda ismlar, ikkinchi qismda fe‘l masdari buyruq mayli, uchinchi qismda so‘zlarning turlanishi va fe‘llarining tuslanishi, to‘rtinchi qismda so‘zlarning qo‘llanish qoidalar haqida mulohaza yuritigan. Asarning birinchi ismlar haqidagi qismi 26 faslni o‘z ichiga olgan. Bular: oson va unga tegishli narsalar, yer va undagi joylar, daraxtlar, mevalar, o‘simliklar, ekin va donlar, qushlar va ularga o‘xshash narsalar, yirtqich hayvonlar, hashorotlar, otlar va ularning turlari, ot abzali, qurol-aslaha va urush asboblari, tuya va qoramollar, qo‘y va echkilar, oziq-ovqat va sutlar, uy asbob-anjomlari, palos, ayollarga xos narsalar, kiyim-kechak, gazmol, uning xillari, insonning tashqi va ichki a‘zolari, son va sanoq sonlar, hunar turlari, martabalar, kishilarning sifatlari, har bir narsaning nomi va ularning zidi, vaqt, turki va turkiy bo‘lmagan ismlarning izohi, ranglar va ularning orttirma darajalari, ma‘danlar, qarindosh urug‘lar, xo‘jayin, qul-cho‘ri, tanish-bilishlar va darl-kasalliklar, dori-darmonlar va o‘lim haqidagi fasllardan tashkil toptirilgan. Risolada turkiy til so‘z boyligining qayd etilgan usulda taqdim etilishi bugungi kunda shakllangan tezaurus lug‘atlari tuzish prinsiplargi mos tushadi.

Ayni shunga yaqin fikrni “At-tuhfa”ning tuzilishi borasida ham bildirish mumkin. Harflar bo‘limidan keyin bevosita so‘zlarning izohi, ma‘nosi ochilgan. Izohlanayotgan so‘zlar qanday harf bilan boshlanishi jihatidan guruhlashtirilgan: hamza hafi bilan boshlanuvchi so‘zlar - *tangri* “Olloh”, kichi “kishi”, qadash “aka”, tul “tul”, yalmag‘ay, saqalsiz “saqolsiz”, solagay “chapaqay”, tumav, tumag‘ “tumov” va h.k., b/p harfli so‘zlar qarinq “egov”, qizliq “qizlik, bokiralik”, qut “baxt”, qizg‘ansh “baxil”, abdal “ahmoq”, kol “ko‘l” va h.k. Asar boy leksik materialni qamrab olgan bo‘lib, unda katta miqdordagi sinonimlar, antonimlar, omonimlar qatori boshqa filologik risollarda qayd etilmagan leksemalarning ham mavjudligi bilan ahamiyat kasb etadi. Asarning leksik tarkibi taxminan 8000ga yaqin so‘zlardan iborat bo‘lib, 1729 tasi ot, 1185 tasi fe‘l, 313 tasi sifat, 92 tasi son, 53 tasi olmosh, 34 ravish, 22 tasi bog‘lovchi, 32tasi ko‘makchi, 7 tasi yuklama, 6tasi undovlardir. Asarning lug‘at qismi 36 tematik guruhni tashkil qiladi. Asar muallifi va boshqa tadqiqotchilarning ta‘kidlashicha, “At-tuhfa”ning til materiallari turkiy tillar va shevalarga xos bo‘lib, aralash tilning qipchoq-o‘g‘uz tipi xususiyatlarini ifodalaydi.

XV asrning boshlaridan eski o'zbek adabiy tili to'raligicha y tiliga aylandi, ya'ni oldingi asrlarda qo'llangan bir qator so'zlarning inlautidagi ***dz tovushining y tovushiga*** o'tish jarayoni uzil-kesil yakuniga yetdi. Ayni hodisaning yuz berganini eski o'zbek adabiy tilida yaratilgan dastlabki asar hisoblanmish Durbekning "Yusuf va Zulayho" dostoni yaqqol namoyish etadi.

Eski o'zbek adabiy tilining shakllanish va rivojlanishiga bebaho ulush qo'shgan Yaqiniy, Lutfiy, Otoiy, Sakkokiy, Muqimiy, Gadoiy singari shoirlarning nazamiy asarlarida XV asr o'zbek adabiy tili so'z boyligi ma'lum darajada ifodasini topgan. Biroq o'zbek tilining bundan taxminan besh asr muqaddam qo'llanishda bo'lgan lug'at xazinasini, mubolag'asiz, tilimizning tom ma'nodagi asoschisi, ulug' shoir va mutafakkir, yirik davlat arbobi, el-yurt homiysi hazrat Nizomuddin Mir Alisher Navoiyning ham nazm, ham nasrda bitilgan 32dan ortiq badiiy, tarixiy, ilmiy, didaktik asarlarida qayd etilgan. Turli janrlarda ijod qilgan Navoiy o'zbek tilining jozibasini, qudrati, imkoniyatlaridan istifoda etgan holda 26 mingdan ortiq so'z, so'z birikmalari, iboralarni qo'llab, tilimizning na qadar boy, serqirra, har qanday tushunchani ifodalash imkoniyatiga ega ekanligini jahon afkor ommasiga ro'y-rost ko'rsatdi. Alisher Navoiy eski o'zbek tili so'z fondida mavjud bo'lgan, kundalik turmush tarzida faol ishlatilgan so'zlarni asarlarida ishlatish, ularga turli ma'noviy vazifalar yuklash bilan cheklanib qolmadi, balki ona tilining keng imkoniyatlarini ishga solib ko'pdan-ko'p yangi so'zlar yaratdi, til lug'at tarkibining boyishiga salmoqli xissa qo'shdi. Ta'kidlash joizki, Navoiy asarlarida omma uchun ma'nosi tushunarli bo'lgan so'zlar qatori, mazmun-mohiyatini anglash murakkab yoki qiyin hisoblangan leksik birliklar ham anchagina edi. Mana shu vaziyatdan chiqib ketish maqsadida shoir vafotidan so'ng uning asarlariga lug'atlar tuzish masalasi kun tartibidan o'rin olgan edi. Ushbu yo'nalishdagi dastlabki ish sifatida 1505 yili shaxsan Sulton Husayn Boyqaro mirzo tashabbusi bilan Toli Imoni Hiraviy tomonidan tuzilgan "Badoye ul-lug'at" sanaladi. Mazkur lug'atning tuzilish prinsiplari, unda izohlangan so'zlar, tasdiqlovchi faktik materiallar xususida turkologiyada A.K.Borovkov, B.Hasanov, E.Umarov kabi olimlarning izlanishlarida kerakli ma'lumotlar berilgan. Shuni alohida ta'kidlash lozimki, lug'at asosan Navoiy asarlarida ishlatilgan sof turkiy(eski o'zbek)cha, mhg'ulcha va juda oz miqdorda arabcha so'zlarning forscha-tojikcha izohini berishga qaratilgan. Shu jihati bilan "Badoye ul-lug'at" ikki tilli lug'atlar turiga mansubdir. Bu davrga kelib ikki tilli lug'atlar tuzish borasida muayyan tajribaga erishilgan edi, arabcha-forscha, forscha-turkcha, turkcha-arabcha lug'atlar tuzigan bo'lib, leksikografik an-anganing mavjudligi Toli Imoni Hiraviyga sifatli lug'at yaratish imkonini berdi. Asardan jami 854 so'z o'rin olgan.

Ushbu lug'at maqolalarining tuzilish sxemasi quyidagi bosqichlarni o'z ichiga olgan:

1. Lug'at maqolaning bosh so'zi – u fe'l, ot, sifat, son, olmosh, ravish, sifatdosh, undovlar, yuklama va qo'shimchalar bo'lishi mumkin.
2. So'zning yozilishi va o'qilishiga oid fonetik qaydlar.
3. So'zning forscha tarjimasi yoki kengaytirilgan izohi . Bu yerda so'zning etimologiyasi, ishlatilishiga doir turli ma'lumotlar keltiriladi.
4. So'zning shakli bo'yicha grammatik qaydlar.
5. Bosh so'z va undan yasalgan so'z shakllarining har biri ma'nosini tasdiqlash uchun keltirilgan she'riy parchalar.

"Badoye ul-lug'at"ning 1705-1706 yilda ko'chirilgan yagona nusxasi Sank-Peterburgdagi Saltikov-Shchedrin kutubxonasida saqlamoqda.

Rumiy tomonidan tuzilgan "Abushqa" lug'atining hozir 8 ta qo'lyozma nusxasidan 5tasi Sankt-Peterburgda, 32tasi O'zFA Sharqshunoslik ilmiy-tekshirish markazida saqlanmoqda. Lug'atning keng tarqalgan nomi uning ichiga kirgan so'zlarning birinchisi, ya'ni "Abushqa" (qariya, keksa) dan olingan. Lug'at dastlab H. Vamberi, undan keyin V. Velyaminov-Zernov tomonidan 1869 yildi Peterburgda nashr qilingan.

"Abushqa" o'z ichiga 2054 so'z va so'z shakllarini qairab olgan. So'zlar boshlanish harflariga ko'ra 21 bobga ajratilgan. Boblar o'z ichiga kirgan so'zlarining birinchi harfi nomi bilan, masalan, *al-harf al-alif*, *al-harf al-bo* tarzida nomlangan. Boshlanish harfi p va g bo'lgan so'zlar b va k boblariga kiritilgan. Boyi arabits (b), boyi ajami (p), kofi arabiy (k) va kofi ajamiy (g) ishoralari bu harflarning jarangli yoki jarangsizligini bildi radi. CH harfi bilan boshlanuvchi so'zlar j bobida va ular uch nuqtasi bilan yozilani uchun fonetik qaydsiz keltirilgan. 21 bobning har biri o'z navbatida 3 qismga bo'lingan. Avvlg qismda birinchi harfi fathali, so'ng kasrali va bob oxirida birinchi harfi dammali so'zlar keladi. Quyidagi jadvalda "Abushqa" boblari, ularning tartibi va boblariga kirgan so'zlar aksini topgan:

Boblar tartibi alifbo to jim ho xo dol ro zo sin shin So'zlar soni 560 204 350 122 1 4 61 5 1 165 12

Boblar tartibi to g'ayn fo qof kof lom mim nun ho yo

So'zlar soni 3 10 11 187 144 6 45 21 4 138

Shuni qayd etish zarurki, lug'atda alifbo tartibi qat'iy saqlangan emas. Masalan, lug'at boshlanishida so'zlarning ketma-ketldigi tubandagicha: abushqa, abag'a, ataldi, atqadi, atap, atag'il, atip va h.k. Bu so'zlarni joylashti rishda alife tartibi saqlanganda ular abag'a, abushqa, at, atap, atag'il tartibida kelishi lozim bo'lar edi."Abushqa" leksik materialni qamrab olishi nuqtai nazaridan "Badoye ul-lug'at"ga nisbatan ancha boyligi bilan ahamiyat kasb etadi. Lug'atda illyustrativ materiallar ruboiy bo'lsa to'laligicha, qazallandan esa faqt bir bayt keltirilgan.

"Abushqa"dan so'ng ikki asr davomida Alisher Navoiy va mumtoz o'zbek adiblari, shoirlari asarlariga bag'ishlab tuzilgan lug'atlar ko'zga tashlanmaydi. Eski o'zbeksa-forsicha lug'atnavislik an'analari XUSH asrdagi taraqqiyoti Mirza Muhammad Mahdiyxon nomi bilan bog'liq. Mahdiyxon Nodirshoh(1688-1747)ning shaxsiy munshiysi va saroy tarixchi sifati faoliyat yuritgan. Stalist yozuvchi, shoir ham bo'lgan Mahdiyxon keyinchalik Taxmosp P xizmatiga kirgan. 1748 "Tarixi Nodiriy" asarini bitadi. Ordan 11 yil o'tgach, ya'ni 1759 yilda "Sanglox" ni poyoniga yetkazadi. Lug'atning mo'tabar nusxalari Britaniya muzeyi va Bodlen kutubxonasida saqlanadiyu Ayni nusxalar asosida 1960 yili J.Klason asarni nashr qilgan edi. "Sanglox" tarkib jihatdan Alisher Navoiy asarlariga tuzilgan boshqa lug'atlardan farq qiladi. Unining tarkibiga diqqat qaratamiz: Sanglox: Muqaddima va Maboni al-lug'at (1b -26a), -lug'at (27a-353a) -Tushunilmagan so'z va baytlar- tazyil (353a-367a). Muallif lug'atning kirishida Navoiy asarlari leksikasi va iboralarining salobati va qiyin (qattiqligi) bois kitodga "Sanglox" (toshloq) nom qo'yanini aytadi. "Badoye ul-lug'at", "Abushqa"dan tashqari ikkinchi Rumiy, Farog'iy, Nadr Ali, Mirzo Abduljalil Nasriylarning bizgacha yetib kelmagan lug'atlari bo'lganligi xususida ma'lumot beradi.

Asarnig "Maboni al-lug'at" qismi eski o'zbek tilining grammatikasiga bag'ishlangan. Navoiy asarlaridagi ba'zi qiyin arabiy va forsiy so'z va iboralarni tushunishda lug'at so'nggida ilova qilingan "Zayl" ko'm ak beradi. Kitobning asosiy lug'at qismi 5 juzvga taqsimlangan. Juzm(qism)lar kitodlar bo'lingan. Bularning ichiga kirgan har bir harf mustaqil kitobni tashkil

etadi.

Har bir kitob ichiga kirgan soʻzlar birinchi harflarining harakasiga koʻra avval maftuhot, soʻng m azmumot va nihoyat maksurot boblariga yigʻilgan. Birinchi harfi alif, vov yoki yo harfli soʻzlar ham mazkur bob nomlari bilan nomlangan. Lugʻatdan jami 6181 lugʻat maqolasi oʻrin olgan. Lugʻat maqolalarining kengligi, soʻz shakllarini lugʻat maqola ichida va ularning maʼnolarini mumkin qadar toʻla va misollar bilan izohlash jihatidan “Sanglox” Navoiy asarlariga tuzilgan boshqa lugʻatlardan beqiyos darajada ustun turadi. Unda arab va fors leksikografiasining uzoq vaqtlar davomida erishgan yutuqlarining tatbiqini koʻramiz.

Fathali Kojar tomonidan tuzilgan “Lugʻati atrokiya”ning hozirga qadar faqat ikki qoʻlyozma nusxasi yetib kelgan. Bir nusxasini A.Romaskevich 1914 yilda Tehronda sotib olgan. “Romaskevich nusxasi” deb ataluvchi bu nusxa Saltikov-Shchedrin kutubxonasida 1177 raqmi ostida saqlanmoqda.

Lugʻat 4 qismdan iborat: Muqaddima (1-12 varaqlar), Lugʻat (13-104 varaqlar), “Sanglox” muallifi Mahdiyxon yechib bera solmagan 12 soʻz izohlari (405-407 varaqlar). Lugʻat jami 28 bobdan iborat boʻlib, 7694 soʻzni qamrab olgan. Bu soʻzlarning uchdan bir (3/1) qismi bir oʻzakdan yasalgan soʻz shakllaridan iborat. Masalan, *koʻrmak* feʼlidan yasalgan *koʻrar*, *koʻrasiz*, *koʻrding*, *koʻrgali*, *koʻrgan*, *koʻring*, *koʻrmaduk*, *koʻrmasun*, *koʻrmaydur* shular jumlasidandir. Lugʻatda soʻzlarni alifbe tartibiga solishda prinsip yoʻq: *asraban*, *andaq*, *abagʻa*, *avuchlaban*, *ara*, *altun tamgʻa* va h.k.

Lugʻatda nafaqat turkiycha, shuningdek 429 ta arabcha, forsha va 200 chamasi moʻgʻulcha soʻzlarning ham maʼnosi izohlangan. Muallif ajar, ulta, edur, bayagʻ, chapun, sanatin, qarimchi kabi soʻzlarning maʼnosini tushunmaganini aytib oʻtgan.

Adabiyotlar:

1. Abdushukurov B. Eski turkiy til leksikasi. Toshkent, 2015.
2. Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lugʻati. 1-1U. Toshkent: Fan, 1983-1985.
3. Bafoev B. Navoiy asarlari leksikasi. Toshkent, 1983.
4. Bektemirov H., Begmatov E. Mustaqillik davri atamaları. Toshkent, 2002.
5. Borovkov A.K. Uzbekskiy literaturniy yazik v period 1905-1917 gg. Tashkent, 1940.
6. Dadabayev X. Voyennaya leksika v starouzbekskom yazike/Dadabayev X., Nasirov I., Xusanov N. Problemi leksiki starouzbekskogo yazika. Tashkent: Fan, 1990. –S. 3-83.
7. Dadabayev X. Obestvenno-politicheskaya i sotsialno-ekonomicheskaya terminologiya v tyurkoyazichnix pismennix pamyatnikax X1-X1U vv. Tashkent: Yozuvchi. 1991.
8. Doniyorov R. Oʻzbek tili ilmiy-texnikaviy terminlar tarixidan. Toshkent, 1974.
9. Doniyorov R. Oʻzbek tili texnik terminologiyasining ayrim masalalari. Toshkent, 1977.
10. “Tarjumon”-XI asr yozma obidasi. Toshkent: Fan. 1980.